

Otuz ilə yaxın bir müddətdə davam etmiş mənfur erməni işğalına son qoymuş qalib Azərbaycan xalqı bu gün özünün zəfərlərlə dolu tarixinə yeni bir səhifə ilə başlayır. Tarixi Azərbaycan torpaqları olmuş Qərbi Azərbaycana bir gün mütləq qayıdacağımızı, bunun üçün nə lazımsa ediləcəyini bəyan edən ölkə başçımızın qətiyyəti sayəsində bir gün bu səhifənin də son nidası qoyulmaqla bizim qələbəmizlə yekunlaşacağına əminik. Zəngəzurdan Dilicana, Dərələyəzdən Dağ Borçalıyadək bütün İrəvan mahalı, Qərbi Azərbaycan torpaqları özünün zəngin tarixi-mədəni sərvətləri, təbii gözəllikləri ilə birlikdə xalqımızın sərvəti olmaqla bizi özünə səsləyir.

Qarabağın düşmən işğalından azad edilməsi ilə pozulmuş ədaləti bərpa edən Azərbaycan dövləti münasibətdən sonrakı dövrdə Cənubi Qafqazda davamlı sülhün bərqərar olunması üçün bütün vasitələrlə öz gücünü ortaya qoyur. Bu mənada, qarşidaki dövrdə bütün kommunikasiyaların bərpa olunması ilə iqtisadi əlaqələrin yaradılmasında turizmin də rolunu qeyd etmək olar. Belə ki, turizm bütün dünyadakı postkonfliktlər dövründə ən yaxşı sabitləşdirici əhəmiyyət daşımaqla gələcəkdə bütün bölgənin humanitar inkişafında mühüm rol oynayacaq, Zəngəzur dəhlizi boyunca ölkələrin iqtisadi-mədəni əlaqələrində açar mövqeyə malik olacaq. Odur ki, gələcəkdə Bakıdan Təbrizə, Ərdəbilədən İrəvana, Urmiyədən Dərbəndə qədər böyük Azərbaycanın hər yerindəki bütün tarixi-mədəni sərvətləri və təbii zənginlikləri tanımaq və tanımaq sülhsevər insanların dünyagörüşünü artırır, onların təəsüratlarını zənginləşdirən mühüm təbliğat vasitəsi kimi qarşıda durur. Tarixi ədalətsizlik nəticəsində Azərbaycandan ayrı düşmüş Qərbi Zəngəzur torpaqlarında bənzərsiz turizm ehtiyatlarımızı öyrənmək bu baxımdan maraqlıdır.

Zəngəzur özünün yerləşmə mövqeyi, qeyri-adi təbiəti və tarixi-mədəni zənginlikləri ilə hər kəs üçün cazibədarlıq. Cənubi Qafqaza ilk dəfə səyahət edən çox sayda əcnəbi üç parçaya bölünmüş tarixi böyük Azərbaycan arasındakı bu dilimin xəritədə nədən başqa rəngdə olmasını çox çətin başa düşür. Eləcə də Naxçıvana ilk dəfə səyahət edən turistlər də nəyə görə bu ərazinin Azərbaycanın əsas hissəsindən aralı düşdüyünü anlamaqda çətinlik çəkirlər. Doğrudan da, son min il ərzində baş vermiş tarixi prosesləri bir tərəfə qoyub, hətta mövcud xəritəyə belə diqqətlə baxdıqda Bişkekədən Çanaq-qalaya, Xezərdən Kerkükə qədər hər tərəfdən Türk-Oğuz yaşayış məskənləri ilə əhatə olunmuş bu torpaqların nəyə görə indi ermənilərin əlində olduğu barədə hər kəsdə haqlı suallar yaranır. Hər halda tarixi ədalət olsaydı, bu, belə olmalıydı!

Tarixi Azərbaycan torpağı Zəngəzur turizm marağı baxımından öyrənilməsi nostaljiyə qayıdış və gələcək iqtisadi-humanitar inkişaf perspektivləri baxımından çox əhəmiyyətlidir. Keçmişə qayıdış ona görə vacibdir ki, yeni dövrdə Zəngəzura səyahət edə biləcək hər bir şəxs, xüsusən, gələcək nəsillər bu torpağın əsl sahibləri haqqında təsəvvürlər əldə edə biləcək, indiki qurama Ermənistanın bir dövlət kimi düzəldilməsi zamanı baş vermiş bütün hadisələrin gerçək üzü ilə tanış olacaqlar. İndiki dövrdə emənilər hər nə qədər buradakı yerləri erməniləşdirilmiş adları ilə dünyaya tanımağa çalışsalar da, Zəngəzurun təbii gözəllikləri, eləcə də ermənilərin buraya köçürülməsindən min il əvvəllər mövcud olmuş tarixi abidələrin yerlərinə, türkmənşəli yaşayış məntəqələrinə qayıdış bilmək, bu baxımdan, hər bir azərbaycanlının arzusudur. Qərbi Azərbaycanda indiki erməni əhalisinin dördüdə üçünün təxminən 200 il əvvəl, yeni 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra buraya köçürülməsi ilə yarandığını və onların heç zaman burada aborigen insanlar olmadığını öyrənən turistlərdə, o zaman Qərbi Zəngəzurun və digər mahalların da türkmənşəli yaşayış məntəqələri, qədim mədəniyyət nümunələrinə maraqlı yaranacaq. Belə yaşayış məntəqələri isə çox da uzaq olmayan keçmişdə yuzlarla və daha çox olub. Belə ki, 1932-ci ildə, yeni

Zəngəzurun

turizm potensialı

yondan 33-də azərbaycanlıların yaşaması da tarixi sənədlərdə çox ciddi şəkildə əks olunmaqdadır. Qərbi Zəngəzura gəldikdə isə XX əsrin əvvəllərində bu mahaladakı 7 rayonda 240 azərbaycanlı kəndi olub ki, bu da ermənilər yaşayan məntəqələrin sayından 3 dəfə artıq idi.

Qərbi Zəngəzurun tarixi çox keşməkeşli olub. Hələ VII əsrdə ərəblərin istilasına məruz qalmış Zəngəzur daha sonra xronoloji olaraq Şəddadi, Səlcuqlu, Monqol, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Osmanlı dövlətlərinin tabeliyində olub. Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycanda xanlıqların yaranması ilə Zəngəzur mahalı əsasən Qarabağ xanlığının tərkibində olub. XIX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqaza rusların gəlməsi ilə başlayan qara günlər Zəngəzurdan da yan keçməmişdir. Əvvəllər Qarabağ əyalətinin tərkibində Həkəri və Bərgüşad çayları hövzəsindən tutmuş Zəngəzur dağ silsiləsindəki böyük bir mahalı tutan bu torpaqlar 1841-ci ildə Zəngəzur və Mehridən ibarət olmaqla iki yerə bölünmüşdür. Daha sonrakı dövrlərdə Zəngəzurun taleyi daha da mürəkkəb olsa da bu ərazinin Qafqaz Albaniyası dövründə olduğu kimi, yenə də Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğu tarixi sənədlərdə qəti şəkildə öz əksini tapıb. Buna görə də xalqımızın Zəngəzura olan marağı hər bir azərbaycanlının min illər ərzində formalaşmış yaddaşından süzülüb gələn Vətən sevgisinin məhsulu kimi də-

rilməsinə imkan tapmamışlar. Əvəzində, Mehriyə gəlmiş turistlərin yol qeydlərindən və fotoşekillərdən buradakı tipik erməni həyat tərzini elementləri diqqəti cəlb edir. Belə ki, Qarabağdan fərqli olaraq, yaxın keçmişdə bu torpaqlarda döyüşlər olmasa da, dağıdılmış infrastruktur, primitiv sosial-mədəni şərait və Anadolu türklərinin ifadəsi ilə desək "Hacı Murad dönəmi"ndən qalmış nəqliyyat vasitələri və yaşayış binaları Mehridə açıqca nəzərə çarpır. Tarixi-nostaljiyə baxımdan Zəngəzura səyahət edən turistlər üçün Mehridə ən cazibədar yaşayış məntəqələrindən biri şübhəsiz, Nüvədi kəndidir.

Belə ki, 1920-ci ildə Moskvanın təzyiqi ilə Zəngəzurun Ermənistanla verilməsindən sonra Nüvədi kəndi əvvəlcə Zəngilanda qalmışdır. Lakin 1969-cu ildə rəsmi olaraq Mehri rayonuna hədiyyə olunmuş Nüvədi kəndi Sovet hakimiyyəti dövründə də bu respublikada azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş mənəvi terror və diskriminasiyaya qarşı inadla müqavimət göstərmiş, burada güclü təsərrüfat qurulmuş və əhali öz vəsaitləri hesabına sosial-mədəni həyat şəraiti - məktəb, klub, kitabxana, həkim ambulatoriyası yaratmış, 30-dan artıq elm yetişdirmişdir. 1988-ci ilin sonuna yaxın artıq Ermənistanın 250 min nəfər soydaşımızın deportasiyası tamamlansa da, Nüvədi azərbaycanlıların son qala statusunu qoruyub saxlayaraq yalnız

Gorus, Daş meşə

yerləndirilməli və bütün dünya da bunu belə qəbul etməlidir.

Yüz illər əvvəlki kimi indi də Zəngəzurda zəngin tanışlıq və təbii-rekreasiya ehtiyatları vardır. Təəssüf ki, buradakı təbii və tarixi-mədəni turizm ehtiyatları hazırda Ermənistan tərəfindən istismar olunub, bu ölkə iqtisadiyyatına külli miqdarda gəlir qazandırır. Ona görə də bunların Azərbaycana məxsus ehtiyatları kimi tanınması və tanınması baxımından, gələcəkdə Naxçıvan-Zəngəzur-Şuşa turizm marşrutunun da mühüm əhəmiyyəti olacaq. Ermənilər 30 ilə yaxın bir dövrdə işğal etdikləri Qarabağ torpağından qovulduqdan sonra onların Azərbaycanın nə qədər sərvətlərini talan etdiyini gören dünya bundan sonra Zəngəzurda və eləcə də indiki Ermənistanın nə qədər sayda tarixi Azərbaycan kənd və şəhərlərini erməniləşdirdiyini, alban kilsələrini qırıq-qırıqlaşdırıb erməni abidəsi kimi istismar olunduğunu, azərbaycanlıların təkcə XX əsrdə dörd dəfə deportasiyaya məruz qoyulduğunu, məskənlərini necə yox edildiyini səyahətçilər zamanı öz gözləri ilə görəcek. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Azərbaycan Ordusunun Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin deydiyi kimi: Ermənistan bunu istəsə də, istəməsə də!

Yolunu Qərbi Zəngəzurdan salan turistlər ilk olaraq Mehri rayonu ilə tanışlıq imkanı əldə edirlər. Azərbaycanlılar üçün bu bir növ daxili turizm marşrutu olsa da, gələcəkdə Zəngəzur dəhlizindən istifadə edəcək olan əcnəbilər üçün bu yol çox maraqlı beynəlxalq turizm marşrutu kimi yaddaşlarda qalacaq. Adının heç cür sona qədər erməniləşdirilə bilinməyəcək Mehri cənubda Araz çayı vasitəsilə İranla, qərbdə Ordubad, şərqdə Zəngilan və şimalda Qafan rayonları ilə həmsərhəddir. Ərazisi təxminən 660 kvadratkilometr olub, yüksək dağlıq landsafta malikdir. Sovet dövründə rayon ərazisindən Araz çayı boyunca Azərbaycanın mülkiyyətində olmuş dəmir yolu keçirdi. 1988-ci ildən ermənilərin başladığı münasibətdən sonra bu dəmir

1991-ci ilin avqustunda rus əsgərlərinin də dəstəyinə arxalanan ermənilər tərəfindən işğal olundu və kəndin 2 minə yaxın sakinini qaçqın düşdü. Buna görə də gələcəkdə hər bir azərbaycanlının Nüvədi faciəsi ilə yerində tanış olması, bu kənddə qalmış həyat izlərini öz gözləri ilə görmək istəyi olacaqdır. Belə ki, Zəngəzurun hər yerində olduğu kimi, Mehri Nüvədi kəndində də qədim türk tayfalarının izlərinə rast gəlmək olar. Nüvədi yaxınlığındakı Qarqadaş dağındakı Göytürk qayaüstü rəsmlərini xatırladan peiroqliflər qədimdə burada yaşamış olan Qar-qar tayfalarından xəbər verir.

Qafan Zəngəzurun böyük rayonlarından biri olub, cənubda Qubadlı və Zəngilan, şərqdə Sisiyan və Gorus, cənub-qərbdə Mehri rayonları ilə həmsərhəddir. Ərazisi Mehri rayonundan təxminən 2 dəfə çox - 1345 kvadratkilometrdir. Əsasən dağlıq əraziyə malik olub, ən yüksək zirvələri Qapıcıq və Xusdub dağlarıdır. Rayonda Azərbaycanın mülkiyyəti olmuş dəmir yolu xətti vardır. Maraqlıdır ki, Qafan Bakı və İrəvan şəhərlərindən təxminən eyni məsafədədir.

Qafana tarixi nəzərdən baxdıqda, (erməni sovet ensiklopediyasında da bu fakt təsdiqlənir) bütün Zəngəzurda olduğu kimi bu qədər böyük ərazinin V əsrdən 1920-ci ilə qədər heç bir erməni dövlətinin tərkibində olmadığını görürük. Zəngəzurda ilk dəfə tanış olanlar üçün təkcə Qafan rayonunda 200-dən artıq kənd, çay, göl, dağ zirvəsi adlarını türkmənşəli olduğunu bilmək çox maraqlı faktlardır. Nə qədər erməniləşdirilməyə çalışsalar da, müasir Ermənistan xəritəsində hələ də belə adları görmək mümkündür. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da xatırlanan bəzi yurd yerlərimizə Qafanda da rast gəlinməkdədir. Qafanda 1988-ci ilədək 40-a yaxın kənddə sırf azərbaycanlılar yaşamışdır. Lakin 1918-ci ildə bu kəndlərdə, xüsusən, 5 mindən çox əhalisi olmuş Qafan, 2 mindən çox əhalisi olmuş Oxçu kəndlərində baş vermiş qırğınlar nəticəsində azərbaycanlılara qarşı kütləvi cinayətlər törədilib.

Qafana getmək üçün sayyahlar Mehri-Qacaran yolunu seçə bilərlər. Araz qırağından təxminən 50 kilometr məsafədə, Oxçuçay yatağında yerləşən və keçmiş adı Oxçu olmuş bu şəhər özünün mis-molibden mədənləri ilə tanınır. Buradan təxminən 30 kilometr məsafədəki Qafan şəhərinə 40 dəqiqəyə çatmaq olar.

Qafan Zəngəzurun böyük şəhərlərindən biridir. Ermənistanla törədilmiş ən son etnik təmizləmədən sonra 1991-ci ildə şəhərin adı da mənəvi terrora məruz qalaraq rəsmi qərarla "Kapan" adlandırılmışdır. Halbuki, "Qaf" dağının haqqında Azərbaycanda mövcud əfsanəyə görə, Qapıcığa ən yaxın böyük şəhərin adının onunla bağlı olması da daha məntiqli səslənir. Oxçuçayın orta axarındakı Qafan cənub-qərbdən Bərgüşad, cənubdan Mehri dağ silsiləsi, qərbdən Xustub zirvəsi ilə əhatə olunmuşdur. Qafanın təkrarsız təbiəti və florasi çox qədimlərdən sayyahları özünə cəlb etmişdir. Qafan Zəngəzurda meşələrlə zəngin olan bir rayondur. Burada Oxçuçay hövzəsinin yuxarı hissəsində "Turşsu" deyilən məşhur mineral bulaqlar vardır. Qazangöl və Yaşılqöl gölləri də Qafanda yerləşir.

Qafanın zəngin tarixi keçmişidir. Hələ eramızdan yüz illər əvvəl insan məskənləri kimi adıçəkilən Qafan Qafqaz Albaniyasının bir hissəsi kimi burada baş verən hadisələrin mərkəzində olub. Yaşanılan tarix, istər qədim Alban dövlətləri, istər ondan sonrakı dövrdə burada mövcud olmuş müxtəlif dövlətlərin təsiri nəticəsində yaradılmış mədəniyyət nümunələri burada heç bir zaman erməni kökənli insanların izlərinə dair ipuçları vermir. Bölgənin təbii, tarixi-mədəni zənginliyi qədim türk dillərində də ifadə olunduğu kimi, sırf milli morfoetnik mənşəmizi əks etdirir. Bu baxımdan, təkcə Mehri və Qafan nahiyələri arasındakı Mehri və Xusdub dağlarının arasındakı yerləri xatırlamaq kifayətdir - "Ördəklil yurdu", "Dərbərə yaylağı", "Qaraçılar yurdu", "Qoşa nov yaylağı", "Xankəndi yaylağı", "Bəsitçay" və sair kimi yerlər, yaxud, Qazaççı, Ağkənd, Mahmudlu, Daşbaşı, Kürkənd, Çiriş, Şəhərçik və sair kimi çox sayda türk toponimləri yaşayış məntəqələri buranın əzəli sakinlərinin kimliyindən xəbər verir.

(davami növbəti saylarımızda)

Əli CABBAROV,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti.

Tatevi Alban kilsəsi

Sovet hakimiyyətinin kifayət qədər gücləndiyi bir dövrdə Tiflisdə dərc olunmuş "Sovet Ermənistanının əhalisi" adlı nəşrdə ermənilərin özləri tərəfindən bu ölkədəki 2310 kənddən 2000-nin adının türkmənşəli olduğu göstərilir. Ermənistan-dakı 36 ra-

yolu da istifadəsiz qalmış, yol infrastrukturunu dağıdılmış, hətta polad relslər belə metal parçası kimi qonşu ölkəyə satılmışdır. Mehri rayonu ərazisində sonradan adlan erməniləşdirilərək eybəcər hala salınmış çox sayda azərbaycanlı kəndləri vardır. Hazırda beş min nəfərdən də az əhalisi olan Mehri şəhəri ilə yanaşı, rayondakı irili-xırdalı cəmi 13 kənddən adları Aynazur, Əlidərə, Əmrax daşı, Bənövşəbuş, Qul, Maralzəmi, Mülkü, Nüvədi kimi qədim türklərə aid yurd yerlərini misal göstərmək olar ki, müasir Ermənistanın acınacaqlı demografik vəziyyət ucbatından onların da əksəriyyəti tamamilə boşdur.

Mehri özünün yüksək dağ aşırımı ilə seçilir. Şimaldan 2500 metrədən yüksək olan dağ aşırımı və cənubdakı Mehri qalası diqqəti cəlb edir. Zəngəzurda köçürülmüş ermənilər bir qayda olaraq, alban kilsələrinin özləndirilməsi ilə məşğul olduqdan Mehri qalası qalıqlarının erməniləşdi-